Els fets d'octubre de 1934 a l'Hospitalet

Ester Piera González
Marta Piera González

Els fets d'octubre de 1934 a l'Hospitalet

Los hechos de octubre de 1934 en l'Hospitalet

The events of october 1934 in l'Hospitalet

Marta Piera González *(Arquitecta i historiadora de l'art)*
Ester Piera González *(Mestra en educació musical)*

RESUM

Enric Piera i Esteve va escriure unes memòries anomenades Vivències davant l'Ajuntament*, que va deixar com a llegat a la família. En aquestes memòries inèdites, que ocupen diversos volums, Piera explica la seva vida a l'Hospitalet, on va viure sempre. En aquest article, les seves netes han recuperat un fragment d'aquestes memòries dedicat als fets d'octubre de 1934. El germà d'Enric, Francisco Piera, formà part activa d'aquests esdeveniments, ja que en dirigir-se a la plaça de Sant Jaume juntament amb altres ciutadans seguint la crida del president Lluís Companys, van ser assaltats a l'estació del Morrot. Francisco va morir a l'acte. Enric Piera descriu com es van viure aquests fets des d'una perspectiva personal i íntima de la família. Aquest testimoni documenta una part de la història de l'Hospitalet.*

Paraules clau: Fets d'Octubre de 1934, Hospitalet de Llobregat, escamots catalans, memòries autobiogràfiques, història local de Catalunya, testimoni juvenil, Segona República Espanyola

RESUMEN

Enric Piera Esteve escribió unas memorias tituladas Vivències davant l'Ajuntament, *que dejó como legado a la familia. En estas memorias inéditas, que ocupan varios volúmenes, Piera relata su vida en l'Hospitalet, donde vivió siempre. En este artículo, sus nietas han recuperado un fragmento de dichas memorias dedicado a los hechos de octubre de 1934. El hermano de Enric, Francisco Piera, participó activamente en estos acontecimientos, ya que, al dirigirse a la plaza de Sant Jaume junto con otros ciudada-*

nos siguiendo el llamamiento del presidente Lluís Companys, fueron asaltados en la estación del Morrot. Francisco murió en el acto. Enric Piera describe cómo se vivieron estos hechos desde una perspectiva personal e íntima de la familia. Este testimonio documenta una parte de la historia de l'Hospitalet.

Palabras clave: Hechos de Octubre de 1934, Hospitalet de Llobregat, escamots *catalanes, memorias autobiográficas, historia local de Cataluña, testimonio juvenil, Segunda República Española*

ABSTRACT

Enric Piera Esteve wrote memoirs entitled Vivències davant l'Ajuntament, which he left as a legacy to his family. In these unpublished memoirs, which span several volumes, Piera recounts his life in l'Hospitalet, where he lived all his life. In this article, his granddaughters have recovered a fragment of these memoirs devoted to the events of October 1934. Enric's brother, Francisco Piera, took an active part in these events, as, when heading to Plaça de Sant Jaume together with other citizens following the call of President Lluís Companys, they were attacked at Morrot station. Francisco died on the spot. Enric Piera describes how these events were experienced from a personal and intimate family perspective. This testimony documents a part of the history of l'Hospitalet.

Keywords: October Events of 1934, Hospitalet de Llobregat, catalan escamots*, autobiographical memoirs, local history of Catalonia, youth testimony, Spanish Second Republic*

Des de principis de la dècada dels 30 del segle XX i fins a la guerra civil espanyola, es van celebrar, a Espanya, diverses eleccions que van posar de manifest el malestar del país. L'any 1930, l'Hospitalet de Llobregat tenia 37.850 habitants, repartits principalment en tres zones, tal i com s'indica a la Taula 1: el Centre, Santa Eulàlia i Collblanc-la Torrassa.

Anys	*Centre*	*Santa Eulàlia*	*Collblanc-la Torrassa*	*Dispersa*	*Total*
1910	3.231	1.415	1.104	1.115	6.905
1920	4.441	2.652	3.810	1.463	12.360
1930	8.634	6.124	21.185	1.707	37.650
1940	10.218	10.684	25.515	4.827	51.240

Taula d'elaboració pròpia segons dades de l'Institut Nacional d'Estadística i IDESCAT, recopilada per l'Ajuntament de l'Hospitalet en el seu anuari municipal de demografia.

A la ciutat, les eleccions generals de 1931 van decantar la balança clarament cap a les esquerres, amb un 81,15 % enfront el 6,4 % de les dretes. La majoria d'aquests vots de les esquerres van ser per a ERC (Esquerra Republicana de Catalunya). A les següents eleccions, les de 1933, van igualar-se força els resultats. Finalment, a les eleccions del febrer de 1936, les esquerres van guanyar de nou (Camós, 1986).

Convocatòria	*Partits d'esquerres. Percentatge de participació sobre el cens*	*Partits de dretes. Percentatge de participació sobre el cens*	*Percentatge total de participació sobre el cens*
28 de juny de 1931	81,15 %	6,4 %	64,3 %
19 de novembre de 1933	55,05 %	44,9 %	36,9 %
16 de febrer de 1936	76,06 %	22,8 %	52,07 %

Taula d'elaboració pròpia a partir dels resultats electorals generals.

Convocatòria	*ERC*		*Lliga Catalana*	
28 de juny 1931	4.152 vots	81 %	331 vots	6,4 %
19 de novembre 1933	4.304 vots	47,6 %	3.435 vots	37,9 %
16 de febrer 1936	10.793 vots	76,08 %	3.236 vots	22,8 %

Taula d'elaboració pròpia a partir dels resultats dels principals partits catalanistes.

El 4 d'octubre de 1934 es va constituir a Madrid un nou govern amb tres ministres de la CEDA (Confederació Espanyola de Dretes Autònomes); per a les esquerres, aquest fet era una amenaça contra la República. El dia següent, l'Aliança Obrera va convocar una vaga general amb una alta participació, tot i que els anarquistes van mantenir-se al marge i van deixar ERC i els seus aliats sense suport. El dia següent, el matí del 6 d'octubre, forces fidels al govern de la Generalitat van ocupar diversos punts estratègics de Barcelona i, al vespre, Lluís Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola des de la Generalitat. Immediatament, el govern central va declarar l'estat de guerra (Història, 1997).

A l'Hospitalet, a mitjanit del 6 d'octubre, *llamaron por teléfono de la Generalidad* (a l'Ajuntament) *recibiendo una comunicación por parte del presidente de la misma* (Lluís Companys) *y que iba dirigida al diputado Tomàs y Piera* [per] *mandar gente para dirigirse a defender la Generalidad indicándoles fueran al entrar en Barcelona por la Granvía Layetana o Paralelo y que debía ser ejecutada de madrugada.*[1] Per això, el cotxe de Tomàs i Piera[2] i dos camions més van sortir de la plaça de l'Ajuntament amb un grup de voluntaris armats. Seguint la carretera (actuals carrers Major, d'Enric Prat de la Riba i de Santa Eulàlia) van arribar fins a la Riera Blanca. Les informacions locals apuntaven que a la plaça d'Espanya hi havia trets i, per això, el grup va girar per la carretera del Morrot per seguir endavant, vorejant la muntanya de Montjuïc.[3] En arribar a l'Aeronàutica Naval del Morrot (als peus de Montjuïc) les metralladores dels avions estaven situades a la porta central. Just quan van aturar el primer camió, els reflectors van il·luminar-los i els soldats van disparar a tots els que es trobaven al costat dret. Amb la mort del conductor, el vehicle va quedar bloquejat. El diputat Tomàs i Piera va intentar dialogar amb els militars i, sense cap resultat, va marxar en direcció a Barcelona. Des del segon camió van disparar algun trets i van fugir cap a l'Hospitalet.[4] D'entre els voluntaris, setze van ser detinguts[5] i la resta van poder escapar, a excepció de tres d'ells, que van morir: David Redó, Josep Mª Bové i Francesc Piera (Camós, 1986).

Dibuix fet amb carbonet a la presó model de Barcelona pels presos dels fets de l'Aeronàutica. A baix, a l'esquerra, veiem el dibuix de Francesc Piera i Esteve, mort el 6 d'octubre. També podem veure-hi els altres morts d'aquell dia. Font: Arxiu familiar.

Enric Piera i Esteve va viure tota la vida a l'Hospitalet de Llobregat, gran part al carrer Major de la ciutat. Es va casar amb Mercè Martí i Prats, també ciutadana de l'Hospitalet. L'Enric fou el germà petit de la família i va tenir dos germans, en Santiago, i en Francesc Piera, en Francisco, un dels morts durant els fets del 6 d'octubre. En Francesc va ser membre dels Escamots d'Estat Català, grups organitzats de les Joventuts d'Esquerra Estat Català que van ser presents durant la República (Enciclopèdia Catalana).

Durant l'última etapa de la seva vida, n'Enric va escriure les seves memòries completes com a llegat a la família. En aquestes memòries es relata, entre molts altres passatges de la seva vida i de la vida a l'Hospitalet, com ell mateix va viure aquests fets, que el van deixar sense germà, quan tenia 13 anys. Les memòries *Vivències davant l'Ajuntament de l'Hospitalet* d'Enric Piera i Esteve són un document inèdit. El text literal inclòs en aquest article ha estat analitzat per les autores per presentar-ne una versió crítica. Alguns fragments han estat omesos perquè no tenen lligam amb els fets històrics aquí presentats. Per tal de preservar el text el més fidelment possible, s'han corregit només elements tipogràfics i

Portada de les Vivències davant l'Ajuntament de l'Hospitalet*, d'Enric Piera i Esteve. Font: Arxiu familiar*

s'han mantingut intactes vocabulari, ortografia, redacció i puntuació originals.

Aquest article recull els passatges més importants del seu testimoni:

A partir de la tarda uns esdeveniments insòlits per mi anaven sotjant en tots els indrets del poble. Des del balcó de casa contemplava sense mesurar les conseqüències el va i ve de camions amb gent armada i una efervescència perillosa s'endevinava arreu. Obria uns ulls que intentaven comprendre el que s'esdevenia i a on anaven els escamots armats de joves que es movien excitats d'açí a allà. Què passava?
—Què passa, papa?
—Esdeveniments greus. No t'allunyis massa de casa.
Però qui m'impedia arribar-me fins la plaça de l'Ajuntament? Del carrer vaig recollir unes fulles firmades per l'Aliança Obrera[6] que demanaven acció i armes. Acció per proclamar la República Catalana, Déu, i armes per defensar-la. També n'hi havia dels Rabassaires.[7] M'adonava que majorità-

riament els establiments eren semitancats i que hi havia molta gent pel carrer, que els obrers eren a la vaga general. I que passaven més camions carregats de joves ardits que victorejaven a la Catalunya Lliure, que mostraven les seves armes. Passaven, desapareixien camí de Barcelona, deixant la seva empremta de rauxa i ardidesa.
A cal «Serfull»[8] vaig saber que el President aquell 6 d'octubre de 1934 a les 8 de la nit es dirigiria a tots els catalans, i que potser proclamaria l'Estat Català.
En l'ambient es respirava l'alambicatge del posat seriós dels homes grans -el seny- i l'alegria juvenil i contagiosa de la joventut -la rauxa-.
*Venturosa alegria que vaig copsar en els ulls il·luminats del Francisco quan va pujar un moment a casa [...]. Me'l veig –ni va arribar a traspassar el rebedor– tot cofoi amb una arma a la mà i en l'altre una capsa de municions. Me'l veig irradiant patriotisme i amb el nervi tens d'heroisme; fri*sós dels *aconteixements que es precipitaven.*
—Són prop de les 8; jo vaig a la Plaça de l'Ajuntament -va dir.
[...]
Se'n va anar de casa, sense una abraçada, sense un petó, amb l'anhel d'una joventut generosa, disposada a dar la vida perquè sí.
[...]
Va anar-se'n feliç perquè tenia la fe d'aquella Catalunya que estimava per fi seria rica, i plena, i lliure. Jo diria que il·lusionat com anava no va arribar a sentir les paraules que el papa quequejant va dir-li:
—Compte fill
No les devia sentir perquè els seus oïdes sentien sols els repics de cants patriòtics. Perquè no devia estar predispost a escoltar consells prudents que li haurien restat confiança i fer-li mesurar l'alcanç terrible d'una catàstrofe. En aquells moments de sentit gloriós no era apte per mesurar actituds, per calcular la desesperança del pares, que sempre es temien el pitjor, per recrear-se oint els batecs i les coses d'un fill seu encara en el ventre de la seva esposa Pepita: que encara era molt jove per morir.
El Francisco era immers pels clams d'una joventut que demanava armes i llibertat; ardorosa per obtenir la llibertat per la seva Pàtria a qualsevol preu.
[...]
A casa en un clima d'angoixa sentíem clares nítides, les campanades del cloquer de l'església nostra i propera, que tocaven les vuit hores i totes les emissores de Catalunya connectades al Palau de la Generalitat estaven preparades per emetre el President Companys. De sobte la veu dialectal de l'home de la Terra Ferma ens electritzà:
—Catalans!... Les forces monarquitzants i feixistes s'han apoderat del Poder[9]
No sé si arribaria a fer-ho però m'imagino a la mare persignar-se en un inici de pregaria silenciosa. M'imagino el pare inquiet degut als aconteixements i que el tenien ple de nervis que no el deixaven estar-se quiet.
–Me'n vaig a baix -tot d'una digué-. Vosaltres (el Santiago i jo) si baixeu

no us allunyeu massa, i a qualsevol alteració, vosaltres pitant cap a casa!!!
També vaig baixar a la Plaça de la Vila,[10] atestada de gent. En la serenor d'una nit molt freda al balcó de l'Ajuntament hi onejava una sola bandera, molt formosa i que sempre he estimat. Era la del solitari estel de cinc puntes al mig d'un camp blau triangular en una banda de les quatre barres.[11]
I gent, molta gent, enfervorida dalt i baix de la casa de la ciutat.
Evidentment no era com aquell 14 d'abril[12] que jo vaig presenciar tot sortint de l'escola baix un clima d'alegria i confiança.
[...]
Hi havia alegria però no era esbojarrada, sinó sorruda, predisposta a transformar-se. No hi havia confiança però sí fervor encara que fos a costa del sacrifici. No hi érem tots ja que hi mancaven els botiflers, els aterrats i els traïdors.

D'on havia sortit aquella bandera estelada? Em digueren que en Francisco la va anar a buscar a casa del Sr. Coca, el secretari de l'Ajuntament,[14] que la va oferir.[15] Digueren que els dies de la festa la hissava en un pal que tenia a la seva torre, del carrer de Sant Antoni. Com el 14 d'abril la gent també victorejava però suspicaçment. També com aquell dia vàrem anar al «Depósito de Caballos Sementales»[16] on radicava el Comandant Militar de la plaça per oferir-li la nova ensenya de la nova Catalunya, a confirmar la voluntat del poble Català en aquella representació hospitalenca. Hi anaren confiats, compartint el seu acte amb les mosses joves i valeroses, les quals potser uns dies enrere s'englobaren en la manifestació feminista contra el feixisme.[17]
Però aquesta vegada no se'ls esperava cordialment. Els varen rebre a trets que causaren una confusió aterradora que'ls encalçava desprevinguts provocant una gran fugida. Diria que a l'Hospitalet en aquell moment començava la lluita armada, perquè encara a Barcelona no s'havia rebut la negativa del General Batet a secundar la sedició.[18]
Aquells trets aterraren a la gran majoria de gent indefensa que havia acudit disposada a victorejar i a participar pacíficament aquella proclamació. Gent que estimava a Catalunya i confiaven en que les llibertats fossin aconseguides per la voluntat dels catalans i la comprensió dels altres. Gent que comprenia la necessitat de la sedició -il·lusos!-, confiant obtenir-la per mitjans pacífics. Gent d'un optimisme exultant i seguidament acovardida per l'espetec d'uns trets.
Com un remolí aquesta gent frustrada es movien d'ací allà cercant on protegir-se. Tots preguntant-se anguniosament què havia passat a La Remonta. Tothom fugia cap a casa seva o cercant ajuda. Com que era a quatre passos de casa m'hi vaig dirigir corrents, però abans de deixar la plaça vaig girar-me enrere i en el llindar de la portalada de la casa de la vila vaig veure al Francisco com empenyia la gent cap dins de l'Ajuntament perquè s'hi refugiessin, amb els braços en creu. Era un símbol? Un presagi de la seva acció?

Aquella nit nefasta per Catalunya, en aquella llambregada s'hi emmarcava l'última vegada que veia al meu germà Francisco viu.
Pels nois de la meva edat, de famílies obreres amb treball i sense problemes, en aquell temps, les responsabilitats no ens eren propícies; ni la maduresa dels sentiments ho exigien. Encara es jugava pel carrer amb les colles de sempre. La maduresa espiritual i política anava fent-se amb els anys. Com un vi d'època. Tot havia d'arribar al seu temps. No hi havia pas cap pressa! Les hores diria eren hores completes. Vull dir que no s'escorrien brunzents. Temps hi havia per tot!. Els meus tretze anys eren per riure, córrer i saltar, per totes folgances d'acord amb l'edat. No era encara la hora de les inquietuds, de les proves amargues. Era temps de deixar-se dur pels grans, que per això ho eren.
No és, doncs, estrany, que aquella nit tràgica per Catalunya i per casa particularment, després de l'ensurt dels trets de La Remonta, els pares m'enviessin a dormir. S'hi anava aviat a dormir aleshores. Algú faceciós havia dit que la nit era pels gambirots, pels «troneres» i pels lladres. La gent de bé i els que havien de matinar tancaven prompte les portes de la casa. Es sopava aviat i a jeure al fer-se fosc a l'hivern o després d'estar una esto-

Imatge del despatx d'alcaldia de l'Ajuntament de l'Hospitalet amb Miquel Romeu, l'alcalde Ramon Frontera, Francesc Muntané i Carles Martí Feced el 1934. Font: l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, referència AMHL101 AF 0000727 / a. Autor desconegut/da.[13]

na a la fresca a l'estiu.
Poc podia pensar que a l'endemà trobaria als pares sofrint en la pròpia carn les conseqüències del desastre, de la sedició federalista. Els que podien jutjar fredament l'intentona acusaven a Companys d'haver-se precipitat i que havia d'haver esperat què era el que passava a la resta d'Espanya. Això era fàcil de dir un cop esdevinguts els fets. Però les coses van passar com van passar i les cases que tingueren víctimes tenien prou sobresalt per meditar si hauria estat millor una cosa o l'altre.
El que sí sembla vist des d'ara és que el 6 d'octubre era inevitable tal com seguia la vida política del país i que la gesta s'hauria hagut de plantejar en un més o menys termini, tal com es va demostrar 21 mesos després.[19]
[...]
Quan em vaig despertar l'endemà al matí per les cares magres que feien el pare i la mare vaig intuir que l'intentona catalanista havia fracassat, i ells havien passat una mala nit.
—Què ha passat, papa?
—Tot s'ha perdut -va dir-me tot posant-se a plorar-. El noi no sabem ont és.
Sobre la taula hi havia un diari obert on hi eren allistats els noms dels ferits i morts d'aquella nit terrible. Al veure'm resseguir els noms els pares em digueren que no hi era, però que sabien que havia estat ferit, que uns amics que anaven amb ell n'estaven segurs.
—Però ací no hi és nombrat -vaig fer senyalant les llistes.
El diari dava compte del que havia passat aquella negra nit. Llegia que tot el Govern autònom era pres, i que Companys a mitja nit a requeriment del General Godet havia demanat per la ràdio que cessés la lluita.[20]
Les primeres notícies refermades per participants eren que la Generalitat havia tingut que rendir-se, que la classe obrera es baté arrasada per la força que tenia aquella vaga general, que no va ésser secundada pels de la C.N.T., sindical que, a pesar d'haver estat fundada a Catalunya, en tots els processos polítics i crítics per una raó o altra no hi eren o n'estaven en contra.
El que sí era cert és que demostraren el seu esperit en la lluita i el sacrifici. Una joventut nacionalista donà el seu suport entusiasta i total a Lluís Companys. Va demostrar-ho el desbordament patriòtic del Francisco quan va venir a casa. Deuria tenir-lo igualment quan pujà a l'autocar requisat de la companyia d'autobusos Oliveres aquella nit on s'hi jugava l'esdevenir de Catalunya. Ho feia amb altres amics que havien oït la crida donada per la ràdio -com si fos altre cop la campana de Sant Honorat restablerta-,[21] *demanant ajuda. Ell i els seus companys disposats a donar l'ajuda estaven prests a anar a la lluita i disposats si calia a dar la vida.*
[...]
Vull creure que aquells xicots tots coneguts i conciutadans meus, pel seu amor al país, s'adonaren què s'hi jugaven i el que en podrien treure d'aquella revolta quasi ja no desitjada, però que s'havia de fer sense calcular la seva oportunitat.

Imatge del 4t Dipòsit de Sementals de Cavalleria, que va funcionar entre 1926 i 1994. L'edifici de la imatge havia estat una casa pairal documentada al segle XVII Des de mitjan segle XIX, havia estat Dipòsit de Sementals d'artilleria i posteriorment va ser desocupat com a caserna. Font: Arxiu Municipal de l'Hospitalet, AMHL902 AF0000391 / a. Autor desconegut/da / d. Club Muntanyenc L'Hospitalet - Arxiu Monrós.

[...]

Poc a poc arribaven notícies confirmant que el President Companys i els seus consellers havien estat presos; que hi havia hagut molts morts allà on els patriotes s'havien aferrissat en una defensa suïcida; que el local del CADCI[22] on hi havien concentrades les joventuts d'Estat Català s'hi havien fortificat, l'exèrcit per reduir-los els havia canonejat fent grans destrosses a l'edifici i moltes baixes.

Però el que es deia amb més dolor era que els idealistes de la ciutat, aquells amics nostres i el mateix Francisco s'havien trobat en dificultats sofrint morts i ferits encara que la majoria havia pogut escapolir-se per dessota els vagons de mercancies en la monstruosa estació del Morrot.[23] Es deia que no havien tingut temps de defensar-se ja que impensadament es trobaren il·luminats per uns focus i avantatjadament atacats pel foc de les metralladores, blanc certer perquè als atacants eren a la fosca i els nacionalistes encegats per la llum. Ens deien que el Francisco de ben segur que havia estat arrepenyat per les bales, encara que no podien dir si ferit o mort, doncs prou feina tenien els companys en fugir de la caceria. No

podien aclarir si havia quedat a terra de cara a les estrelles com sorprès de que l'estel de la bandera que havia dut a l'Ajuntament s'hagués alliberat i ocupat un lloc amb les altres estrelles.
—No pensem en la mort; potser tan sols és ferit, i ferit i tot potser va aconseguir fer-se escàpol! No en sabien pas res tampoc els familiars del protagonistes que aconseguiren retornar a casa temorosos i esverats davant la possibilitat, que després es confirmà, de què fossin presos.
La meva imaginació enfebrida pels fets i la derrota es negava en acceptar i com impossible aquell desastre humà i polític. T'aventures a creure que tanta dissort no és possible i m'aferrava a una esperança fràgil de que allò no havia passat i que el Francisco vindria a dir-me: —Ànims nano! Que no ha passat res.
Però l'angoixa que hi havia a casa, el silenci prenyat d'una por íntima que es feia més patent a la taula en les hores de menjar sense gana; els plors de la mama i els sospirs i el singlotar del papa, t'anaven arrencant trossos del teu infantilisme i em marcaven els sentiments vers una maduresa adulta. Era gros, molt gros el que ens passava a la família!
[...]
—No veurà néixer el seu fill pel que tant sospirava! Moments de pessimisme total per les noves que podien replegar-se.
—Ha d'estar ferit o mort en algun hospital. El vàrem veure baixar de l'autocar junt amb el Rodon, i a aquest se l'ha trobat mort en un dipòsit dels morts a l'Hospital de Sant Pau.
—El vàrem veure com queia ferit i es queixava amb un «ai, mare!». Al que també havien mort al Bover que va baixar dels primers...
—Nosaltres... ens vàrem poder escapar perquè la metralladora va deixar de disparar. Si no tots hauríem mort com conillets! -Més endavant es va saber que la metralladora l'accionava en Blanc que no sabia que disparava contra conciutadans seus, i que àdhuc entre ells hi havia el seu germà petit.[24] Va dir-se que va haver sort encara doncs la metralladora va encasquetar-se cosa que aprofitaren els patriotes per fugir del raig de llum que els enfocava.
Durant els dies de l'incertitut també hi havia persones compassives a la nostra desgràcia i que volien consolar-nos donant l'esperança de que si no era en el dipòsit ni entre els ferits dels Hospitals era una prova evident de que era viu.
—Potser els hi va semblar que el ferien, la cosa va desenvolupar-se tan ràpidament. Deu estar amagat en algun lloc.
No eren pas molt raonables aquestes consoladores paraules, i tots els de casa ens hi arrapàvem com s'hi fos una barca de salvament.
No obstant, com un malefici, els amics insistien d'haver-lo vist ferit i que calia seguir la recerca, per la qual, mentre pogueren s'hi van brindar a fer-la novament. Tenien una deducció aclapadora: Si no estés ferit o mort no hauria tornat tal com ells ho havien pogut fer? Perquè, ademés, ells estan segurs que anava al davant de l'autocar i junt el Rodon i el Bover, el Francisco va ésser un dels primers a baixar. Els altres desgraciadament foren

els dos morts.
En la calma de la distensió nerviosa i els anys passats, m'imagino que abans que l'identifiqués el pare, algun amic ja l'havia vist i per això insistiren que ell els acompanyés al Clínic perquè hi havia raonades suspicions de que el Francisco era allà.
Aquella vegada no li va ésser difícil identificar-lo. Els que van acompanyar-lo li digueren que un caporal empleat de l'hospital ni cap policia sabien que era aquell mort ingressat a la matinada del dia 7 amb vàries ferides mortals.
Allà el va trobar el pare i m'imagino ara el seu dolor al veure el Francisco. Els amics digueren que estava al costat d'en Jaume Compte i d'en Manel Alba.[25] Algú va dir que aquell mort tan jove ja hi era l'endemà mateix de la malaurada nit.
Tots tres eren estesos damunt d'unes postes velles i brutes posades sobre uns cavallets. Digueren que no se'ls hi veia sang per enlloc. Com si els haguessin rentat i adecentat feia poca estona. Potser això va ajudar a identificar-lo. Perquè segons els testimonis el dia de la derrota de la Generalitat, a l'hospital Clínic hi havia un desori per poder identificar a les víctimes d'aquella aventura federalista, allà de cos present.
[...]
M'hi vaig passejar quasi tots els dos dies, dalt del terrat, preguntant-me què ens havia passat i si realment el germà era mort. Contemplava les llargues feixes de l'agrícola marina que es perdien fins la ratlla del mar, i a l'horitzó hi veia la farola i la falda de la muntanya de Montjuïc, on era el Morrot. Per aquells viaranys que l'atrevessaven podia haver vingut el Francisco, i jo era allà esguardant i per ésser el primer en donar la gran nova: «El Francisco ve!». Però les hores passaven i aquells paratges d'una Marina[26] rica i cultivada eren solitaris, fins inhòspits llavors!
Res feia aventurar la tal suposició. A la llença horitzontal de la mar, si a cas, l'únic que es veia era algun vaixell que no tenia res a veure en l'ensulsiada de la República Catalana.
Va ésser l'endemà en obrir la porta del pis per deixar entrar al pare. Vaig quedar brutalment frepat a l'enterar-me del fatal desenllaç:
—Mama, és mort!
No podia ésser una confusió? pensava jo arrapant-me sense forces a una esperança. Seguidament l'esborrall de totes les esperances.
—L'he vist en el dipòsit del Clínic, mort... Mama... el noi és mort!!
Aquell mort tan estimat va fer dins meu un solc profund on s'hi encabiren les llàgrimes de la mare i el pare i la sang del meu germà i que al cobrir-lo amb el temps m'escamparia el resultat d'aquella saó d'un patriotisme que anidaria en el meu cor. La seva mort va fer-me una esgarrinxada fonda dins els meus sentiments, ferida que se cicatritzaria, però que envermelleix encara moltes vegades davant botiflers i catalans renegats.
El dia de l'enterrament vàrem anar a cercar-lo els homes de casa a l'Hospital Clínic. Ens esperava un fill del Dr. Isern[27] que fou un dels metges de l'Estebliment i gran amic nostre. Aquest Isern és el creador dels Jocs Flo-

rals de Catalunya durant la negra nit de Franco i que vàrem fer-se durant l'exili a Caracas (Veneçola). Algú va dir un dies després que tots els morts d'aquell 6 d'octubre que anaren a parar al Clínic duien al canell d'una cinta amb les quatre barres en algun lloc de la seva vestimenta. Qui va ésser l'autor d'aquell patètic i senzill homenatge? Bé podria haver sigut el Dr. Isern, que era nacionalista fervent, i que jo recordava veure'l abraçat plorant amb el papa.
Nosaltres dos dins del cotxe esperàvem que sortís el furgó que portaria el cos mort del Francisco, l'estimat germà immolat per la pàtria.
Mentre seguíem darrere el cotxe que ens portava el Francisco jo no parava de mirar aquella caixa que se'ns enduia un tros de carn que era com la meva i que dolorosament se'n portava un xic del meu cor amb ell.
[...]
Hi havia molta gent coneguda que havien volgut ésser present en aquell acte últim per oferir l'homenatge de la seva estima vers el Francisco. Suposo que no hi eren els que tenien un deute moral vers el meu germà per assistir al seu enterrament perquè acovardits no s'atreviren, per les circumstàncies a assistir a l'enterro d'un patriota. D'un mort que s'havia posat a disposició del nacionalisme català. La por que ens és engrapats als catalans de sempre, també va fer acte de presència en el cementiri. Vaig observar que quasi la totalitat dels companys de treball hi mancaven.
Ja havien descarregat -com sona aquesta paraula, ara!- la caixa que contenia les despulles del Francisco. Abans de posar-lo dins el nínxol de la nostra propietat que era a la plaça principal, d'esquena al sol i a l'últim rengla, algú va demanar per veure'l. Mai ho hagués dit!
S'hi va apropar la mare per veure'l per última vegada. Devien esqueixar-se les seves entranyes maternes que havien dut al món a n'aquell xicot -el noi- estirat dins la caixa las i immòbil. Dolçament però amb fermesa la tragueren del davant de la caixa amb uns esgarrifosos plors desesperats i dolorosos. Aleshores vaig acostar-me a veure'l, acovardit, sentint el meu cor apretat com un puny.
Vaig veure'l –no me l'hagués mirat mai! El Francisco estava desfigurat i tenia una pal·lidesa estranya, deguda segurament, a la seva mort violenta. Un regaliró de sang que no era pas roja li sortia per la boca i el nas. Aquell no era el meu germà!. El meu era aquell dels «Ànims, nano»*, el que m'acaronava, el de la rialla oberta i sobretot el dels braços en creu quan el vaig veure viu per última vegada.*
[...]
La vida seguia igual i no obstant, colpejat per la mort, el pare es tornà taciturn i solament es revifà amb els amics del Bar Peret,[28] l'Ambrós Balletbó, el xic de Laieta Joan Pujol i el Santiago Pol, els quals més asserenats procuraven animar-lo no parlant-li de política, i distreure'l en la partida del dominó mentre consumien el «carajillo» quotidià.
[...]
Per molt que es procurés normalitzar la vida ciutadana a Catalunya tot i

AMIC...

(Al volgut i malograt Francesc Piera i Esteve.)

Una lletra d'un bon company, ha fet reviure als meus ulls fets i actes pels anys ja quasi oblidat. Per aquests i vers tu s'ha fet més dolorós el record, més emotiu, més intens. Han posseït, però, la virtut màgica de trasllladar-me en pocs moments i a través d'ells, a èpoques passades quan tu i jo, infants encara, ens coneguérem.

On és ja tot allò? La imatge del record, encara que vaga i enfosquida deixa divisar unes rialles, uns jocs, uns llocs d'esbarjo, que poc a poc han desaparegut engolits per alineaments de carrers, noves places, urbanitzacions...

De «can Xharricó», la bassa seca que ens servia de «castell» i aquells camps immensos que sabien de les nostres rialles i entramaliadures, que s'és fet? Aquelles fa-

cècies plagiadores de les heroïcitats d'un «cob-boy» o bé altre cavaller cinegètic, que ens feien enfilar muralles, marges altíssims, saltar obstacles i quina fi era algún trenc o blavell sanguinós que traïdorament ens assenyalava; d'aquelles atzagaiades comeses a les masies de la «marina», en què a voltes sortiem perseguits pel bastó d'un bon pagès o l'escombra d'una mestressa massa gelosa dels seus fruits; les escapades al riu a les tardes dels dijous; el futbol damunt les lloses dels fossars enfront la porta de l'església, mentre esperàvem el pas de Mestre Romeu... on és això, amic?

Tot s'ha borrat. De les coses que ens ajudaren a conèixer-nos en la nostra infantes ben poques existeixen. El «sagrat», el cobreix un paviment que priva de llegir les llatines i centenàries inscripcions de les lloses sepulcrals; els camps ferèstecs s'han convertit en belles construccions; a la «marina» no impera, avui, sortosament per a la integritat dels fronts dels infants, la llei del mandró que convertia la «Feixa llarga» en a voltes sagnant camp de batalla; fins l'escola, amic, aquell casal pel qual havien desfilat els nostres pares davant del mateix home, mestre de generacions, aquell casal que sapigué de les nostres primeres converses i de les nostres expansions infantils, també ha caigut sota la picota despietada del temps, que ha convertit el lloc venerat i sant en unes vulgars oficines burocràtiques.

Mestre Romeu... jo vull recordar-lo, al recordar-te a tú. Més d'una volta potser, ja adolescent, ens haurem descobert enfront la seva sepultura i als nostres llavis haurà acudit un mot afectuós de respecte vers l'home i el Mestre... Com a home, en la seva joventut i enfront de les bales carlines i reaccionàries, viriiment complí amb el seu deure, jugant-se la vida per la llibertat; com a Mestre... ah! com a mestre tingué la virtut de forjar l'ànima d'homes com tu amic que un dia, morint generosament, plantaven ben alt, cátedra nova, de sacrificis i abnegacions...

G. RIPOLL

Barcelona, Agost del 1935.

Article publicat a Llibertat*, periòdic comarcal de les esquerres del Baix Llobregat, de G. Ripoll (5 d'agost de 1935, època II, any II, núm. 7). Font: Arxiu Municipal de l'Hospitalet*

estar enclaustrada s'hi percebia un ambient de resistència a la confirmació dels resultats dels últims fets recents. I era natural. Ja que no solament havia perdut altra vegada l'Estatut[29] per haver estat suspès el novembre del 34, i els judicis contra la Generalitat i de tots els que s'havien compromès van ésser molt durs sinó que quasi en tots els pobles algú era a la presó pel seu esclat patriòtic.
A l'Hospitalet va caure molt malament quan després de la desgràcia ciutadana i nacional els catòlics organitzessin un ball d'envelat en un homenatge,[30] –ara no recordo aquí el per què–, pocs dies després i quan encara el dol i la pena campava a dojo en moltes llars. L'espectacle que va ésser, cal dir-ho per treure'n conseqüències, un èxit va semblar-nos a molts una clara mostra de la satisfacció que la gent de dreta sentien per estar de nou al poder.
Però com que el descontent del poble era palpable i l'aparició de la famosa estraperlada de Sant Sebastià[31] en la qual hi eren compromesos personatges importants de la dreta, amén d'algun ministre, al Govern se li feu la vida impossible i hagueren de convocar eleccions avançades.
La mort de Francesc va causar un revers a la família i als coneguts més propers. De fet, amics de Francesc Piera van publicar diversos escrits en homenatge al diari L'Espill *i al diari* La Llibertat! *«Passin els anys i caiguin els segles, jo et ben juro que en l'altar d'aquesta pàtria, hi haurà eternament el teu nom gravat en foc». Cal destacar que, quan van sortir els presos de la model, van inaugurar una placa a l'actual carrer Església, abans carrer Llibertat, en homenatge als morts durant els fets d'octubre de 1934.[32]*

NOTES

1. Archivo Histórico Nacional (AHN). FF.CC. Tribunal Supremo. *Causa nº 44 contra Don Amadeo Aragall Davi y José Tomás Piera. Delito rebelión militar.*

2. Tomàs i Piera fou diputat vinculat al districte electoral de la ciutat de l'Hospitalet.

3. Aquesta carretera va desaparèixer amb la construcció de la ronda del Litoral, al seu pas pel peu de Montjuïc el 1981.

4. Entre altres, en aquest segon vehicle, hi havia Lluís Flores, aleshores militant del PCC. Com a militant del PSUC fou regidor de l'Ajuntament del 31 d'octubre de 1936 fins al novembre de 1937, que es va incorporar al front.

5. Els setze detinguts van ser traslladats als vaixells-presó, on ja hi havia el govern de la Generalitat. Van ser condemnats a vint anys i un dia, traslladats a la presó model el 15 de desembre. Tots ells van continuar a la presó fins al triomf del Front Popular.

PER LES VIDUES, PELS SEUS FILLETS:

Recordeu-vos dels màrtirs que caigueren.

Article publicat a Llibertat, *periòdic comarcal de les esquerres del Baix Llobregat (15 de febrer de 1936, època II, any IV, núm. 20). Font: Arxiu Municipal de l'Hospitalet.*

Francesc Piera Esteve

Car amic! El teu esperit ardent, t'ha fet màrtir de Catalunya! Fores generós amb la pàtria i ella t'exigí un sacrifici que tots plorem: els teus familiars, els teus amics, que avui són tot Catalunya, tots sentim en l'ànima la teva pèrdua!...

Els dictats de la teva pensa de patriota et llançaren a la ventura i fores mort...

Caigueres per un ideal! Morires per Catalunya! El teu esperit sempre més immortal, deu repetir avui aquelles paraules sublims de Ciceró: *"Oh, que s'és de dolç morir per la pàtria!..."*

Passin els anys, caiguin els segles, jo et ben juro que en l'altar d'aquesta nostra pàtria, hi haurà eternament el teu nom, gravat amb lletres de foc. El teu nom creixerà amb el temps, car els màrtirs de Catalunya, són com la llevor que soterrada, prem ufana i després grana i esdevé prosperitat...

Article publicat a L'Espill, *de l'Hospitalet de Llobregat. Font: Arxiu Municipal de l'Hospitalet.*

6. Aliança Obrera va sorgir d'un pacte d'acció revolucionària després de la victòria de les dretes a les eleccions de 1933 durant la Segona República Espanyola. Va ser una iniciativa del Bloc Obrer i Camperol i va estar format pel PSOE, la UGT, la Unió Socialista de Catalunya, l'Esquerra Comunista i la Unió de Rabassaires (Enciclopèdia Catalana)

7. Al Cinema Oliveres s'anaren concentrant rabassaires de tot el Baix Llobregat, amb sacs, botifarres i escopetes (Camós: 1986, 87).

8. Referència a la botiga de llanes, merceria i perfumeria de Marcelino Farré, de nom Serfull, que es trobava al carrer de Laureà Miró (actual carrer Major).

9. Lluís Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola el 6 d'octubre de 1934. La primera frase d'aquell discurs va ser: «Les forces monarquitzants i feixistes que d'un temps ençà pretenen de trair la República han aconseguit llur objectiu i han assaltat el poder.» (Galofré, 1990: 271).

10. Referent a la plaça de l'Ajuntament.

11. Vegeu el llistat de tots els pobles que haurien hissat l'Estelada la nit del 6 d'octubre a https://www.elpuntavui.cat/barcelona.html

12. Referència al 14 d'abril de 1931, data en què es va proclamar la Segona República.

13. Ramon Frontera i Bosch (Balsareny, 1900 - Anglès, 1987) va ser regidor de l'Ajuntament de l'Hospitalet entre 1931 i 1934 i alcalde del febrer de 1934 fins al setembre de 1936 per Esquerra Republicana de Catalunya. Va tenir diversos càrrecs dins el govern de la Segona República Espanyola. Després dels fets d'octubre, els governs republicans van ser destituïts i Frontera va ser retingut al vaixell Uruguay. Després de la guerra civil espanyola va marxar a França i posteriorment a Mèxic. Retornà a Catalunya el 1979. Vegeu Palomas, Joan, «Ramon Frontera» a Memòria esquerra.cat. La hiperenciclopèdia històrica d'Esquerra Republicana. Fundació Irla. Disponible a: https://memoriaesquerra.cat/biografies/frontera-bosch-ramon

14. Referència a Joan Coca Alujas, secretari de l'Ajuntament.

15. Ramon Moral i Querol, administratiu de l'Ajuntament de l'Hospitalet, explica als seus apunts autobiogràfics que «A l'octubre de 1934, seguint les instruccions de la Generalitat, proclamo la República Catalana des del balcó de l'Ajuntament de l'Hospitalet. Tenim al nostre costat els caps de la Guàrdia Civil.» Vegeu *Apunts autobiogràfics de Ramon Moral i Querol* (Extret de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, referència AMHL_901_081_03).

16. El 14 d'abril de 1931 molts hospitalencs es van acostar a la Remunta i, en

Visita i homenatge de les autoritats locals als tres morts per la revolta del 6 d'octubre encapçalada pel batlle Ramon Frontera i el regidor de Cultura Carles Martí i Facet (Font: Vivències davant l'Ajuntament de l'Hospitalet*, d'Enric Piera i Esteve).*

aquella ocasió, els militars van acollir la proclama.

17. Les eleccions del 14 de gener de 1934 van ser les primeres, d'àmbit municipal, en què les dones van poder votar i algunes van entrar als ajuntaments. En el cas de l'Hospitalet, va ser elegida Justa Goicoechea, treballadora del tèxtil. Vegeu més informació a l'exposició «1934-1939 Pioneres del municipalisme feminista» (Fundació Josep Irla). El 29 d'abril, hi va haver la «manifestació antifeixista i per la llibertat», organitzada per la Generalitat de Catalunya i amb gran representació de les joventuts feministes.

18. Domingo Batet, capità general de Catalunya, va comunicar la declaració de l'estat de guerra pels fets ocorreguts l'octubre de 1934. Després d'això, el govern de la Generalitat de Catalunya -amb unes 2.500 persones més- va ser empresonat al vaixell Uruguay, ancorat al port de Barcelona, i suspès l'Estatut d'Autonomia. Ramon Frontera, alcalde de l'Hospitalet, va sortir-ne el maig de 1935.
L'*Octaveta* deia així:
Al declararse en la noche de ayer el estado de guerra, por orden del Gobierno de la República, las fuerzas encargadas de proclamarlo fueron violentamente hostilizadas, viéndose obligadas a repeler con toda energía la agresión. En el cumplimiento de su deber que no es otro que el de mantener el principio de autoridad y el imperio de la Ley, actuarán en todo momento con el máximo vigor, y por ello advierto a todos, [sic] *la necesidad absoluta de acatar órdenes y de prestarles todo el apoyo ciudadano que las circunstancias exigen.*
Yo espero de la población de Barcelona, que consciente del imperioso deber que la situación actual me impone acogerá mis indicaciones con el mayor interés, aca-

tando con ello a la única autoridad legítima, que es la que en estos momentos ostento.
Barcelona, 7 de octubre de 1934.
Extret de l'Arxiu Històric Ciutat de Barcelona (Fulls volanders. Any 1934).

19. La guerra civil espanyola esclatà el 17 de juliol de 1936

20. A les 6 de la matinada, Lluís Companys demanà per la ràdio que cessés la lluita: «Catalans! Catalans! Atenció catalans!... el president de la Generalitat creient esgotada tota resistència i per evitar més sacrificis capitula…» (Franquet, 1985: 28). No hem trobat fonts que parlin que aquesta intervenció hagués estat imposada pel general Manuel Goded Llopis (San Juan de Puerto Rico, 1882-Barcelona, 1936).

21. La campana Honorata va ser el primer rellotge públic de Barcelona construït el 1393. L'any 1714, la campana de Sant Honorat va cridar a sometent per la defensa de la ciutat. Es trobava a la catedral de Barcelona. Part de l'estructura de la catedral on es trobava la campana va ser destruïda per una bomba de l'exèrcit borbònic l'any 1714, durant el setge de la ciutat de Barcelona. En acabar la guerra, la campana va ser fosa per fer-ne un canó que apuntava a la ciutat. La campana es va voler substituir, però això no es va permetre fins al 1736. Aquesta segona campana va ser despenjada i destruïda el 1774, amb la primera revolta de les Quintes. La darrera i última campana va ser fosa el 1863. Josep Maria de Sagarra va escriure el 1923 un poema anomenat «La campana de Sant Horonat» explicant els fets de 1714 a la ciutat de Barcelona.

22. CADCI són les sigles de Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria. La seva seu es trobava a la rambla de Santa Mònica. Jaume Compte, Manuel González Alba i Amadeu Bardina van morir defensant l'edifici del CADCI el 6 d'octubre de 1936. La UGT de Catalunya els va retre homenatge el 28 de setembre de 1987 (Informació extreta d'una placa commemorativa que hi ha a la rambla de Santa Mònica, 10, de Barcelona).

23. L'estació del Morrot és una estació de trens de mercaderies al peu de Montjuïc a tocar del Port. Es tracta d'un final de via que enllaça amb el moll de ponent i la rambla del Port.

24. Segons l'Arxiu Municipal, Antonio Blanch Latorre era un soldat aviador que a l'inici de la Guerra Civil es trobava destinat al Marroc. Juntament amb un mecànic, va desertar del bàndol franquista i va fugir en avió per incorporar-se a les forces republicanes. Aquesta gesta el va fer molt famós i va ser proclamat un heroi de la República. El 1937, però, Antoni Blanch va morir en un combat aeri prop de Madrid. Extret d'AMHL 101-U310-1937_018. El seu germà fou Josep Blanch Latorre, que va ser empresonat pels fets d'octubre al Vaixell «Ciudad de Cádiz», processat i condemnat a 20 anys i un dia (López, 2012:519).

25. Jaume Compte, Manuel González Alba i Amadeu Bardina són dos dels membres del CADCI que van morir defensant l'edifici de la seu del CADCI (Informació extreta d'una placa commemorativa que hi ha a la rambla de Santa Mònica, 10, de Barcelona). CADCI són les sigles de Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria. La seva seu es trobava a la rambla de Santa Mònica.

26. Terra fèrtil de conreu que quedava entre l'Hospitalet, a les zones del centre, Sant Josep i Santa Eulàlia i que arribava fins al mar. Tota aquesta terra formava part del terme municipal de l'Hospitalet fins al 1920, any en què en va cedir una bona part a la ciutat de Barcelona per a la construcció del Port Franc.

27. Es tracta de Jaume Isern i Hombrabella (El Masnou, 1869 - l'Hospitalet de Llobregat, 1936). El seu fill, Jaume Isern Rabascall (l'Hospitalet de Llobregat, 1912-Caracas, 2006) (Gil, 2014: 111) va ser capità mèdic durant la guerra civil, tancat al camp de concentració d'Argelers i, posteriorment, s'exilià a Mèxic i Veneçuela. Va ser cofundador del Centre Català de Caracas i formà part de l'organització dels Jocs Florals de la Llengua Catalana del 1966 (Enciclopèdia Catalana).

28. Es tracta del bar Mirador, que es trobava a la plaça de l'Ajuntament, a la cantonada amb el carrer de l'Església. Popularment es coneixia com a bar Peret, pel Pere Tort, propietari de l'establiment.

29. L'Estatut de Catalunya (l'avantprojecte del qual va ser aprovat a Núria el 1931) va ser la llei que atorgava a Catalunya un règim d'autonomia. Va ser aprovat pel Parlament espanyol el 9 de setembre de 1932. Després dels fets d'octubre de 1934 va ser parcialment suspès (Enciclopèdia Catalana).

30. Les autores d'aquest article creuen que es tracta de l'envelat que va muntar el Centre Autonomista Republicà (posteriorment, Casino del Centre), vinculat a la Lliga Regionalista, per la festa major d'agost de 1935. (*La Vanguardia,* 15/08/1935)

31. Es tracta del pacte de Sant Sebastià, celebrat el 17 d'agost de 1930 entre els dirigents de l'oposició antimonàrquica espanyola i representants del republicanisme català per a enderrocar el règim i instaurar la República. (Enciclopèdia Catalana).

32. Extret de les memòries personals d'Enric Piera i Esteve: «a la plaqueta hi deia 'Carrer Llibertat' F. Piera- R. Rodón- A. Bové. Morts el 6 d'octubre de 1934».

BIBLIOGRAFIA

AAVV (1997). *Història de L'Hospitalet, una síntesi del passat com a eina de futur*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya.

Camós Cabecerán, J. (1986): *L'Hospitalet: La història de tots nosaltres, 1930-1936*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.

Camós Cabeceran, J. (2015): «El 6 d'octubre a l'Hospitalet: l'assalt a l'aeronàutica» a: Casassas, Jordi (dir.) *La Llavor de la llibertat. La Segona república a Catalunya. Un país de tensió 1934-1936*. Barcelona: Ara llibres.

Enciclopèdia Catalana. El portal del coneixement [en línia]. Disponible a: https://www.enciclopedia.cat/

Dades obertes de la Generalitat de Catalunya (documents.dadesobertes.gencat.cat)

Galofré, J. (1990): *Documents de Catalunya: recull de textos històrics*. Barcelona: Barcanova. p. 271-272.

Gil, E. (2014): *No en van tornar. Exili i emigració dels hospitalencs* a Amèrica (1937-1965). L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet. Col·lecció Recerques, número 6.

Iverns, F. (1960): *Hospitalet de Llobregat, municipio suburbano*. Barcelona: CSIC.

López Esteve, M. (2010): «Els fets d'octubre de 1934: més enllà de l'acció governamental» a *Segle XX. Revista catalana d'història*, 3. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 31-55

López Esteve, M. (2012): «Els fets d'octubre de 1934 a Catalunya: més enllà de l'acció governamental». Tesi doctoral, UPF.

Palomas, J.: «Ramon Frontera», a *Memòria esquerra.cat. La hiperenciclopèdia històrica d'Esquerra Republicana* [en línia]. Fundació Irla. Disponible a: https://memoriaesquerra.cat/biografies/frontera-bosch-ramon

Piera i Esteve, Enric. *Vivències davant l'Ajuntament de l'Hospitalet*. [Inèdit: Memòries personals]

Piera González, Ester. *La quinta del biberó*. [Inèdit: Treball de recerca]

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Col·lecció de Fulls Volanders de l'AHCB

Col·lecció de dibuixos de l'AHCB

Archivo Histórico Nacional.

Arxiu Municipal de l'Hospitalet
Documents textuals
Fotogràfic
Hemeroteca

La Vanguardia
Hemeroteca